

Les cooperatives a Sants: els anys de contrapoder obrer al barri (1854-1939)

*"Nosaltres volem emancipar-nos com a treballadors
i destruir per tant la llei del salari..."*

Salvador Seguí, El Noi del Sucre

"Assecar les fonts del capitalisme dominador..."

Micaela Chalmeta

Ivan Miró i Marc Dalmau, 2009.

Primer fou el malestar

23 de març de 1854. A Sants, tothom anomena Vapor Nou a l'Espanya Industrial, l'empresa tèxtil dels germans Muntades fundada pocs anys abans. Se la diferencia així del Vapor Vell, la fàbrica de panes amb que la repressiva família Güell inicià, amb mà de ferro, la industrialització del barri. No obstant, malgrat els gestos paternalistes dels Muntades, al Vapor Nou les condicions de treball són igualment dures. En les seccions de filatura, acabats i estampats, hi treballen 1.081 homes, 413 dones i 168 nens i nenes: la concentració proletària més gran de la indústria catalana. Però en aquell dia de març a la secció de telers mecànics hi esclata una espurna. En els darrers mesos, els obrers han renegat en veu baixa d'unes jornades inacabables i pels salaris de fam. I s'acaba el silenci: una setmana de la vaga, i la veu del malestar s'escampa per arreu. És la primera vaga general del proletariat barceloní.

Aquella organització del malestar reforça als i les obreres de Sants i al juliol es mobilitzen contra l'ús de les selfactines, que amenacen en mecanitzar encara més l'activitat dels treballadors, acabar amb la poca autonomia productiva i, potser, substituir llocs de treball. A l'estiu, en una seu de l'Espanya Industrial, el contramestre de filats mor en mans d'obriers. El Vapor Vell s'atura durant mesos per vagues i tancaments patronals. Al Nou també s'hi proclama la vaga, i es generalitzen els motins: s'intenta incendiar els Vapors, la fàbrica Monteys i la Prats. La vaga acaba amb l'afusellament d'obriers, i el governador limita la implementació de les selfactines. Un any després, el 2 de juliol de 1855, es declara la vaga general a tot Catalunya, que ja és una lluita plena pel dret d'associació obrera. A Sants s'executa, a les portes del Vapor Vell, a Josep Sol i Padrís, president de la Junta de Fàbriques.

Són anys on l'expressió del conflicte de classes és virulenta. Com al 1869, amb una nova tongada d'insurreccions obreres, vinculades a la resistència als embarcaments d'obrers cap a Cuba. Són les *revoltes de les quintes*, amb epicentre a Gràcia i ramificacions a Sants: el 4 de març de 1870, una manifestació saboteja el sorteig de les lleves del seu Ajuntament. Esclaten avalots i s'aixequen barricades per tot el barri. Els amotinats entren a l'Ajuntament i hi cremen mobles i documentació administrativa. L'alcalde, fugit, és capturat a les Corts. Davant l'Ajuntament de Sants, és colpejat i cosit a trets, i el seu cadàver llençat a la foguera. Per la tarda arriben columnes militars a una Espanya Industrial encerclada per barricades. La tropa emprèn l'assalt amb baionetes de les defenses obreres i dels terrats, i sufoquen la insurrecció. Set soldats hi moren, trenta obrers hi perden la vida –alguns executats sumàriament- i hi ha un centenar de ferits.

Els anys del malestar són anys de l'arrelament sindical al barri. La *Federació de les Tres Classes de Vapors* hi impulsa llargues vagues als anys 80. Ferran Alsina, director del Vapor Vell, sofreix un atemptat, i la força del sindicalisme empeny a Güell a traslladar l'empresa, el 1891, a Santa Coloma de Cervelló. Quan el 1870 es funda a Barcelona la federació regional espanyola de l'Associació Internacional de Treballadors, Sants –encara municipi independent- és la tercera federació local en nombre d'afiliats, rera Barcelona i Alcoi.

El malestar obrer generà una altíssima confrontació amb l'adversari capitalista. També fou l'energia que parí un nou món.

L'articulació obrera d'una nova esfera pública i local

La industrialització de Sants, entre 1840 i 1890, li comportà una transformació social, urbana i productiva sense precedents, que culminà amb l'annexió a Barcelona el 1897. De poblet extramurs, agrícola i manufacturer, es convertí en nucli industrial urbà amb milers de famílies proletàries. La proximitat del port per l'entrada de carbó i l'arribada del ferrocarril el 1855 el situà com un territori estratègic per a la ciutat i, per tant, per a la inversió de la burgesia industrial.

Un dels primers en arribar fou Joan Güell, l'any 1844. Amb la fortuna amassada a Cuba, fundà *Güell, Ramis & Cia* i construí un modern vapor per a fabricar panes. L'altre projecte que caracteritzà la fesomia industrial i obrera de Sants fou *La España Industrial*, inaugurada el 1849. Els dos vapors i les seves xemeneies foren pols d'atracció de noves indústries i tallers, i al 1878 se li sumà una tercera: *Can Batlló*.

El contrapunt fou la creació d'un nombrós proletariat: si a Sants el 1840 hi vivien 5.000 persones, l'any 1897 ja hi havia 25.085 habitants. Vora les fàbriques

s'aixecaven barris, carrers i edificis, una urbanització que buscava albergar les famílies treballadores. S'obrien botigues i mercats com el de la Plaça Osca, cap al 1856, al Triangle de Sants, on hi vivien obreres i obrers de l'Espanya Industrial. La vila esdevenia barri popular i heterogeni, format per obrers i també artesans, botiguers, petits burgesos i pagesos, on la segregació entre classes socials s'organitzava més verticalment -dins un mateix edifici- que per zones concretes. Una composició plural que entrellaçà el republicanisme catalanista i radical amb les opcions sindicals internacionalistes i llibertàries. Les màquines polítiques i socials que, a Sants, articularen la conflictivitat obrera vinculada a la industrialització.

Durant aquells anys, i fins 1939, el Sants obrer podria ser projectat com una de les contraimatges nascudes a l'ombra del projecte burgès de la Gran Barcelona. Un barri amb formes de vida i sociabilitats pròpies, amb unes comunitats forjades física i socialment al voltant de les gran fàbriques, en torn i contra elles. Que davant les condicions miserables de vida, saberen vehicular les seves armes: la unió d'esforços, el col·lectiu, l'autoorganització. Dibuint llocs propis, maneres de fer particulars, oposant una potent cultura obrera a l'alienació individual i a la repressió patronal o governamental. Ateneus, seus sindicals, centres republicans, escoles racionalistes, cafès... I com no, cooperatives de producció i consum. Espais lliures i autònoms, camp obert a la generació d'alternatives a l'ordre dominant. Llocs d'encontre, de posada en comú, també refugi i lloc segur. Teixint xarxes entre barriades, es crearen les condicions de possibilitat -formes de protesta, capacitat logística i organitzativa- per l'emergència d'un contrapoder obrer polític, social i econòmic, que desafia el somni burgès d'una ciutat dominada. En barris com Sants es va coure l'antítesi de la lluita de classes barcelonina: Ciutat dels Prodigis versus Rosa de Foc.

Les cooperatives obreres no només es prepararen pel conflicte. Foren punts de trobada quotidians, institucions educatives i artístiques de primer ordre, però sobretot catalitzaren una altra economia, altres maneres de gestionar la producció i el consum: assajaren un món sense capitalisme. Dels anys de malestar, naixeren barris. I d'aquella hibridació, es gestaren meravelles socials auto produïdes per obrers.

Aquí entren en joc els rastres, endevinats pel que perviu de la realitat cooperativa d'aquells anys de tempesta social. Un edifici cooperatiu al carrer Premià, un altre al carrer Olzinelles. Quines més haurien existit? Arxius, fotografies de velles rajoleres i vidrieres, carnets, llibres d'actes en subterranis. Noves descobertes al carrer Vallespir, al carrer Alcolea. Preguntes. Quin pes quantitatiu tingueren en la dinàmica social? Quin tipus de cooperativa hi predominava? De consum, de producció? Com es creaven? Com funcionaven? Qui en formava part? Troballa de monedes, cartilles de

consum, cartells d'iniciatives culturals. Practicaven la intercooperació entre elles? Quin tipus d'activitats s'hi realitzaven? Fins on pogueren i saberen arribar?

El Sants obrer i cooperatiu (1887-1939)

Entre 1887, quan la llei d'associacions permeté constituir societats obreres, i 1939, en que la victòria del feixisme esclafà qualsevol expressió de democratització social, les cooperatives santsenques proliferaren fins a ser una institució cabdal de la quotidianitat obrera del barri. Pogueren ser creades per l'experiència organitzativa forjada en decennis de lluita social, i articularen ja no només el combat sinó les noves formes de vida dels treballadors. Foren els nodes locals de la trama proletària: companys de les treballadores de l'Espanya Industrial podien formar part de la rajolera La Redemptora, i tots podien acudir a L'Empar de l'Obrer o a La Lleialtat.

A les barriades de Sants i Hostafranchs, s'implantaren sobretot cooperatives de consum. No requerien tanta inversió com les de producció, i permetien una capacitat de compra col·lectiva i uns preus més econòmics pels obrers. Algunes foren La Formiga Obrera (1885), La Igualtat (1892), La Lleialtat Santsenca (1892) La Nova Obrera de Sants (1897), Model del Segle XX (1901), La Balança Econòmica (1903), El Progrés Santsenc (1907), L'Empar de l'Obrer (1909), L'Amistat Santsenca (1911), L'Economia Social (1912), L'Actuació Econòmica (1917) o La Igualtat Cooperativista (1923), i n'hi hagué d'especialitzades com la Farmàcia Cooperativa Popular (1910) o el Forn Col·lectiu de Sants (1914). La majoria no només esdevingueren un mitjà mancomunat de distribució d'aliments, sense intermediaris, sinó que disposaren de grups de teatre, corals, biblioteques, aprenentatge d'idiomes o tallers de salut, i impulsaren polítiques socials per als seus associats com mutualitats per a la jubilació, malaltia, escola i fins i tot en alguns casos habitatge. Algunes d'elles encunyaren moneda pròpia, i els seus membres participaren en la vida política del país.

Les cooperatives més importants del barri es coordinaren en el *Grup de Sants*: en foren membres L'Empar de l'Obrer, La Lleialtat Santsenca, la Model del Segle XX, la Nova Activitat Obrera, la Nova Obrera, i la Unió Cooperatista Barcelonesa. Sota aquest paraigües, organitzaren la XIV Festa Internacional de la Cooperació, el 5 de juliol de 1936, a la seu de la Lleialtat del carrer Olzinelles, i engegaren projectes d'intercooperació com la *Fusió de les Cooperatives de Sants per la Compra de Carbó*.

En menor mesura, nasqueren cooperatives de producció, sovint de treballadors d'un mateix ofici, com la Cooperativa de Producció La Redemptora, d'obriers rajolers (1899), la Cooperativa Obrera de Cadiraies o l'Agrupació Vidriera (1932). I mutualitats

front la malaltia o la vellesa, en uns temps sense seguretats socials ni jubilacions, com el Socors Mutu La Igualtat (1891) o la Mutualitat Escolar Nostra Guardiola (1918).

Xarxa d'ajuda mútua i amb capacitat col·lectiva d'organització, les experiències santsenques de cooperació social partien d'una sociabilitat de barri i alhora el reinventaven. Foren creacions locals d'aquella esfera pública proletària que, com suggereix l'historiador Chris Ealham, posà en pràctica el somni d'una societat més enllà de la mercantil.

La victòria feixista de 1939 acabà amb l'aspiració de les classes treballadores catalanes de crear unes relacions socials solidàries i emancipadores. Com tot el cooperativisme català, cuinat a foc lent durant més de seixanta anys, les cooperatives de Sants foren tallades de soca-rel o ofegades fins a deixar-les morir. Encara ens ressentim d'aquella derrota... Haurem de tornar a resseguir-ne els rastres.

QUADRE 1

“Cooperativa Obrera Model del Segle XX. Bressol d'una nova societat”

“La Cooperativa, para que funcione plenamente, para que se pueda desarrollar su vasto plan de organización económica, necesita de un régimen político que descansa sobre las bases de un comunismo federal anárquico. Mientras esté subordinada al poder centralizador de un estado burgués o no burgués, el caso es el mismo, se desenvolverá en un raquitismo endémico, sin lozanía ni personalidad”.

Model del Segle XX, a Acció Cooperatista (1928)

Fou fundada el febrer de 1901 per cinc socis de Sants: Jaume Laporta, Joaquim Domingo, Francesc Salvany, Àngel Terés i Jaume Terés, amb l'objectiu d'autoabastir-se d'aliments. La seu inicial s'instal·là en una planta baixa del carrer de Sant Francesc, avui Cerdanyola. La denominació de la Cooperativa, segons els propis socis, fou per l'esperança en un nou segle que *“havia de ser el de les grans transformacions en l'ordre social que modificarien les bases econòmiques de la societat capitalista”*. El juny de 1904 es traslladà al carrer Rajolers, en un modest edifici de dues plantes i amb una forta *“penúria econòmica”*. El 1908, eren tan escassos els recursos que ni era possible comprar una balança per a pesar els aliments. Una nit s'hi calà foc, pels brasers encesos per a evitar que l'oli es congelés a les tines, i amb les 200 pessetes d'indemnització compraren la balança. El creixement arribà, lentament, pel propi context històric. L'any 1926, els socis reconeixien que *“les vagues i moviments socials tan freqüents en el període 1910-1914 feren que molts obrers s'adonessin de*

l'alleujament que els ofería la cooperativa en casos crítics, afluïnt a ella com a mesura de previsió". Amb 145 associats, i abastant qüestions com la salut, construïren un edifici propi en un solar de 500 m². El nou local de dues plantes es situava al carrer aleshores denominat Yolanda (avui Violant d'Hongria), cantonada amb Alcolea, i disposava de botiga, bodega, carnisseria i un cafè amb un petit escenari on fer sopars per a més de 150 persones. S'inaugurà el maig de 1917, i no s'acabà de pagar fins a cinc anys després, quan ja hi havia 297 cooperativistes. En aquell període hi hagueren moments complicats, com en *"el locaut general de desembre de 1919, (que) aquesta entitat obrí el crèdit als seus associats fins a esgotar tots els seus recursos"*. L'any 1922 ampliaren els serveis mèdics pels socis, amb *"la clínica del Dr. Llauredó"*, i consolidaren els fons de viduïtat, invalidesa, vellesa, cultura i escola. L'any següent integraren la Cooperativa d'Hostafrancs La Balança Econòmica, i en compraren l'edifici de l'aleshores carrer Sarrià, avui Rector Triadó. El 1926 s'acordà, per tal d'elaborar-hi el pa de la cooperativa, adquirir el *Forn Col·lectiu de Sants*. En aquell forn hi treballaria Antoni Guinovart, un forner que havia estat acomiadat de la Pastisseria Vives per militar al Sindicat Únic (CNT), i al qual la patronal li havien aplicat "el pacte de la fam". L'any 1927, la Model del Segle XX era la quarta cooperativa de consum més important de Catalunya, amb 550 socis i un consum de 1.240.000 pessetes anuals. Participava en organismes com la Federació Regional de Cooperatives de Catalunya, i en iniciatives per a reforçar l'autonomia en l'abastiment alimentari com *la Unió de Cooperatives per la Fabricació de Pastes de Sopes* o la *Societat de Farmàcies Cooperatives*. Contribuí a fundar la *Fusió de Cooperatives per a l'aprofitament del carbó*, la *Fàbrica de gasoses i sifons*, i la *Fusió de Compres de les Cooperatives de Sants*. A nivell internacional, participà a l'Exposició Internacional de la Cooperació, a Gant, Bèlgica, el 1924. A nivell local, ofería setmanalment una activitat cultural (teatre o ball) i s'implicava en l'organització de la Festa Major. Promogué –conjuntament amb L'Empar de l'Obrer- actes en defensa de les víctimes del feixisme a Àustria i en solidaritat amb el moviment cooperativista d'aquell país. També s'hi organitzaren actes de les dones cooperativistes, com els promoguts per Micaela Chalmeta, membre de la Model i feminista. El 1936 organitzà vetllades en favor de les milícies antifeixistes. Finalment, la Cooperativa Obrera Model del Segle XX s'integrà, el 6 de setembre de 1936, a la Unió de Cooperadors de Barcelona, la fusió de 45 cooperatives barcelonines que aplegà a 10.000 famílies associades. Acabada la guerra, la "comissió liquidadora" feixista s'encarregà de destruir la Unió de Cooperadors. Avui el seu edifici encara perdura.

QUADRE 2

“L’Empar de l’Obrer. Un per tots, i tots per un”

“¿Desterraremos de nosotros todos los rencores propios de individuos inconscientes, no de compañeros, que sólo deben desear la emancipación moral e intelectual de la masa productora?

Con todas nuestras fuerzas, con toda nuestra pasión, hemos de impulsar a los niños hacia el compañerismo, y que sus fuerzas las dirijan todos hacia el bien de la libertad humana. Dejando como si hubiese sido una pesadilla todos nuestros individualismos, los cuales no conducen a nada práctico”

L’Empar de l’Obrer, a Acció Cooperatista (1928)

La Societat Cooperativa Col·lectiva L’Empar de l’Obrer va ser fundada al carrer Premià, l’any 1909, vinculada -sembla ser- a la maçoneria i a l’espiritisme. En el seu primer local s’hi reunia, cap a 1911, un grup de tradició llibertària, naturista i vegetariana, que practicava “la camaraderia amorosa” -l’amor lliure o poliamor- preconitzada per autors de l’anarquisme individualista com Han Ryner o Emile Armand, amb qui membres de la cooperativa com Josep Elizalde treballarien posteriorment. El 1920 adquiriren en propietat un nou edifici als números 13 i 15 del mateix carrer Premià, una casa de planta, entresòl i dos pisos, construïda el 1872 per Joan Costa i Almirall en una parcel·la de 360 m². En el nou edifici s’hi amplia la cooperativa de consum, i es promogué una secció de cultura molt activa, on s’hi feren des de classes d’ido –variant més mediterrània de l’esperanto- fins a corals i excursions a la natura. Disposava de sala de teatre, biblioteca i d’una escola dirigida pel professor Solé, que defensava que *“las escuelas cooperatistas pueden y deben ir creando no ya los compañeros, sino los hombres hermanos unidos por un ideal común”*. L’any 1933 les dones hi crearen l’Agrupació Femenina de la Cooperativa, presidida per Neus Martí. Estava federada amb la resta de cooperatives barcelonines, i es relacionà amb grups internacionals, com expressa la recollida de diners, entre els socis, per a unes cooperatives de Bulgària afectades per un desastre natural. La botiga de queviures de l’Empar Obrer no tancà durant els anys de la Guerra Civil, però l’arribada del franquisme suposà la fi de la seva activitat sociopolítica. El 1939 fou absorbida com a sucursal de la Flor de Maig, i el 1947, amb 73 socis, passà a denominar-se *La Popular Santsenca*. Pervisqué els anys més durs del franquisme, en un context general de tancament de cooperatives i d’expoliacions fraudulentes de patrimonis, amb un dèficit econòmic només pal·liat per actes festius com els balls de diumenge. La cooperativa s’anà diluint als anys 80, i avui, l’edifici és la seu de diferents federacions de cooperatives catalanes (treball, consum, serveis i transports). El seu

manteniment ens permet imaginar-nos una cooperativa de consum en els millors anys del cooperativisme català.

QUADRE 3

“La Redemptora. La Rajolera solidària de Sants”

«Pel setembre de 1911, a Sants hi hagué una vaga de rajolers. En aquella mateixa barriada hi havia una cooperativa d'aquest ram titulada La Redemptora, la qual no sols acceptà les peticions dels vaguistes, sinó que oferí a aquests 300 jornals a la setmana. Comentant aquest fet, a El Cooperatista s'hi escrivia: «Después de esto, ¿podrán los obreros sindicalistas, ácratas y políticos, dudar de la eficacia definitiva, integral de la cooperación? ¿Continuaran siendo abstencionistas, no engrosando y afianzando nuestras cooperativas y creando otras nuevas? ¿Ocultarán este caso de experimentación social Solidaridad Obrera, El Socialista y demás periódicos obreristas?»»

A. Pérez Baró. Història de les Cooperatives a Catalunya, 1989.

La Redemptora es fundà el 1899, a les terres argiloses de Collblanc, que permetien “pastar fang” i on també s'hi situaven altres cooperatives rajoleres, com la Bòbila dels Ocellets. Cooperativa de producció de rajoles i maons molt popular en els mitjans obrers de l'època, no va ser constituïda fins que tingué 150 socis, cadascun dels quals aportà 80 pessetes de les 150 de capital que els corresponien. En el seu primer any de vida hagué de superar la destrucció dels seus primers forns per un temporal, desastre que motivà un important moviment de solidaritat entre la classe obrera i les cooperatives de Barcelona, que organitzaren actes i festivals per a reconstruir-los. Després, estigué oberta ininterrompudament fins el 1939. Amb els estatuts inicials redactats per Salas i Antón, tenia una forta vessant col·lectivista, i tots els excessos de percepció dels primers anys passaren als fons col·lectius. Això els permeté sufragar un fons de pensions de jubilació, invalidesa i orfandat, que l'any 1926 repartia entre disset pensionistes un total de 14.019,50 pessetes, a socis com Antonio Berengué, de 70 anys i jubilat el 1912 o a Bautista Mitjana de 76 anys i jubilat l'any 1916. També als fills i filles de treballadors difunts, com Lluís Gras, de 12 anys i orfe des de 1918, Antònia Fusté, de 14 anys i orfe des de 1920, i al seu germà Benito, d'11 anys. La filosofia col·lectivista també els impulsà a obrir una escola per a nens i aprenents –demanant als futurs socis, en un dels seus estatuts, que els fills assistissin a escola fins als 16 anys-, i a facilitar habitatges a preu de cost als seus associats. La Redemptora va ser

molt coneguda quan el 1911 esclatà una vaga al barri dels rajolers del Sindicat de la Construcció. Quan els patrons van imposar «el pacte de la fam» als vaguistes, els obrers de la Redemptora els donaren feina i recolzament amb aportacions de la caixa de resistència pròpia. Tal i com explica la historiadora Dolores Marín, la Redemptora fou punt de trobada del cooperativisme i el sindicalisme revolucionari. Hi treballaren anarquistes que vivien a l'important eix obrer que arribava fins a la plaça Espanya. Aleshores, a la carretera de Sants hi vivien homes del sindicat de la construcció de la CNT, que venien del camp i no els agradava treballar en espais tancats, sinó a l'aire lliure. Alguns eren vegetarians i nudistes, i veien les fàbriques com ambients insans. Començaren a treballar a les bòbiles del barri, però les condicions d'explotació -a preu fet- féu que alguns grups llibertaris rebutgessin el model assalariat i s'incorporessin a la Redemptora. Quan els sindicats eren il·legalitzats i actuaven en clandestinitat, els companys sindicalistes es reunien en les cooperatives. Aquell activisme féu que popularment es conegués la Redemptora, com «un niu d'anarquistes i amagatall de petardistes». De fet, Josep Peirats, a les seves memòries, explica que en els forns de la Redemptora -uns forns circulars anomenats Hoffman, on hi coïen els maons- s'hi amagaven sindicalistes perseguits en els anys del pistolerisme i s'hi havien guardat armes i propaganda. Més tard, la cultura de l'acció directa es diluí, i en el seu trentè aniversari se'n ponderava, sobretot, l'obra social. Arribà a comptar amb dues bòbiles, una quadra amb carruatges i cavalleries diverses, i dues cases de cinc pisos.

Bibliografia:

- Carreras, C. (1980) *Sants, Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*. Serpa, Barcelona.
- Dalmau, M., Miró, I. (2009) "La Redemptora va agafar molta rellevància amb les vagues de rajolers del barri". Entrevista a Dolores Marón. La Burxa.
- Duch, M. (2009) *Micaela Chalmeta (Col·lecció Cooperativistes catalans, 13)*. Cossetània, Barcelona.
- Ealham, C. (2005) *La lucha por Barcelona: clase, cultura y conflicto, 1898-1937*. Alianza, Madrid.
- eCOS, SCCL (2007) *El Patrimoni Cooperatiu*. eCOS, Barcelona.
- Enrech, Carles (2004) *Entre Sans i Sants. Història social i política d'una població industrial a les portes de Barcelona (1839-1897)*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- Oyón, J. L.; Gallardo, J.J. (2004) *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona*. Carena, Barcelona.
- Plana i Gabernet, G. (1998) *El cooperativisme català o l'economia de la fraternitat*. Ub i F. Roca i Galès, Barcelona.
- Peirats Valls, J. (2009) *De mi paso por la vida. memorias. Memorias*. Flor del viento, Barcelona.
- Pérez Baró, A. (1989) *Història de les cooperatives a Catalunya*. Crítica, Barcelona.
- VVAA (1998) *Els barris de Barcelona, volum II*. Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- Documentació diversa de les cooperatives de Sants. Fons de l'Arxiu Municipal del Districte de Sants Montjuic.
- Publicacions del moviment cooperativista català: *Revista Cooperativa Catalana, El Cooperador Cooperatista, Acció Cooperatista* (1904-1937). Arxiu SERVICOOOP.